

Dezső Kinga

Arany, a Toldi költője

*„Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem,
majd kilencz-tíz emberöltő régiségben.”*

„Alig van irodalmunkban mű, mely költőibb, magyarabb s nemesebb irányu volna, mint Arany »Toldi«-ja. [...] Minden magyar embernek olvasni kell ezt, mert Toldi jellemében minden megvan, mi a magyar ember természetében nagy, szép, becsülendő, szóval, mi igazi magyar. Kiben magyar szív dobog, az önérzéseit fogja feltalálni Toldiban. [...], az is megérti, ki olvasni nem tud, s az is gyönyörködik benne, ki legmiveltebb.” (Gyulai, 1854.) – írta Gyulai a *Toldi és a Toldi estéjének* kiadása kapcsán. Ez a magasztaló kijelentés pedig jól láttatja azt a befogadói magatartást, mellyel Arany műveiről szóltak a *Toldi* megírásától kezdve. Arany kanonizációja, melynek során Vörösmarty halála után Aranyt tették meg a nemzet költőjének, nem engedte meg, hogy bírálói értelmező kritikával éljenek. „Arany életművét olyan kollektív alkotásként igyekeznek beállítani a kritikusok, amelynek olvasása során a nemzet önmagára ismervén csakis ugyanazt olvashatja.” (Milbacher, 2009.) *Az elveszett alkotmány* kétes sikere után a *Toldi* egyöntetű bírálata hirtelen Arany-kultuszt indított el. 1846-ban Szalonta városának másodjegyzője a Kisfaludy-Társaság felhívására kezdte írni művét, mely az irodalom nép-nemzeti irányának meghatározó költeményévé vált. A pályázat kiírásában szerepelt a műfaj („költői beszély, versben”), a stílus („forma és szellem népies legyen.”), illetve a téma megjelölése („történeti személy”) „Készíttessék költői beszély, versben, melynek hőse valamely, a nép ajkain élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.” Az irodalomkedvelő hivatalnok *Az elveszett alkotmány* fogadtatása után már nem nyughatott,¹ ráadásul a pályázati kiírás mintha egyenesen neki szólt volna. A Toldiak egykor Szalonta földesurai voltak, e vidéken a nép ajkán rengeteg történet élt róluk, melyeket Arany is jól ismert.

¹ Mint ismeretes Vörösmarty bíráló szavai mélyen érintették Aranyt. A Toldi sikeres pályázata után is utal erre Szilágyinak írott levelében: „Jól esik a tavalyi keserűre; kivált mi után némelly itteni urak annyira lovagoltak rajta, hogy a tavalyi a többi rosz közt csak kevésbé rosz volt s azért jutalmaztatott.” (AJÖM XV.)

Emellett Toldi neve az irodalomban, az írásos hagyomány részeként is többször felbukkant. Ilosvai népszerű históriájában, Dugonics színművében, Garay és Vörösmarty verseiben éltették a nép hőst. A továbbiakban röviden azokat a tényezőket szeretném bemutatni, melyek együttállása a *Toldit* kiemeli Arany művei közül, és amiért a *Toldi* lett az a műalkotás, mellyel Arany beírta nevét a magyar irodalomba. A kanonizáció folyamatának legfőbb pontjait érintem, a *Toldi* értékei közül az eposzi hitelről kívánok részletesebben szólni.

Arany *Toldiját* hatalmas és nem várt siker koronázta. Az irodalomkedvelő hivatalnokból költő lett, aki váratlanul a pezsgő irodalmi élet középpontjában találta magát. A *Toldi* nem csak költői sikerét, de Petőfi barátságát, az elit irodalmi lapok felkéréseit (Pesti Divatlap, Életképek), illetve az ezzel járó elvárásokat is magával hozta. Elsősorban a *Toldi* folytatását remélték mihamarabb bírálói és a műértő közönség: „ne forgácsolja el erejét apró (bármilyen) költeménykékre, hanem fordítsa fiatalosága s szép talentuma egész erejét nagyobb, vagy egy nagy elbeszélő költemény írására. De az egészen a Toldi szellemében legyen.” – írja Toldy Aranyra. (AJÖM XV.) A *Toldi estjének* terve hamar megfogalmazódott benne, barátai (főként Petőfi és Szilágyi) folyamatosan bátorítják a folytatás mihamarabbi kiadására. A *Toldi estjét* már 1847 tavaszán elkezd írni, levelezésében többször utal a munka fázisaira.² Arany a *Toldiban* Ilosvai históriájának csak egy részét, a Toldi ifjúkorából származó jelentősebb kalandokat emeli be saját művébe, gondosan válogatva mi és hogyan kerüljön elbeszélésbe. Ilosvai művének további történetei, illetve a hős további feldolgozatlan életszakaszai azt a lehetőséget kínálták a költőnek, hogy folytathassa Toldi Miklós történetét. Arany ekkor azonban még nem feltétlenül gondolt trilógia írására. A Toldi öregkorát bemutató *Toldi estéje* hamar elkészült. A *Toldival* való szoros kapcsolata, illetve az írás hasonló körülményei mind ahhoz az értelmezéshez vezethettek, hogy akár dilógiaként tekintsünk a fiatal és az öreg Toldi történetpárjaira. Szörényi elképzelése igen figyelemreméltó, értelmezésével rámutatott arra, hogy ki kell lépnünk abból az egysíkú kánonból, mely a *Toldit* kizárólag Arany trilógiájának részeként határozza meg. Petőfi, miután Arany elkészült a *Toldi estjével*, arra biztatja barátját, hogy írja meg a Toldi derekát is, (AJÖM XV.) de a költő nem biztos benne, hogy meg tudja/meg akarja írni. Később az erősödő nyomás hatására mégis foglalkozni kezd vele, s majd évtizedek munkája hozza meg a *Toldi szerelmét* (1879). A Toldi-téma tehát egész életén

² 1847 májusában így ír Petőfinek: „Egy *Toldit* akarok még írni, *Toldi estjéjét*” (1847. május 27., Lev., XV. 90.) Nyár végén már a mű szerkezetéről és az elkészült énekekről számol be. Ősszel más munkába kezd, csak néhány hónappal később veszi elő újra a *Toldi estjét*. Az első kézirat, mely négy énekből áll, a kezdeti dátum 1847. július 3, a végén pedig 1848. március 20. szerepel. A politikai helyzet miatt azonban ekkor nem tudta kiadni, majd évekig lapul a fiókjában, némi átdolgozás után 1854-ben jelenik meg.

végigkíséri Aranyt: gyermek- és ifjúkorában a csonka toronyra tekintve megelevenedett benne a Toldi mondák öröksége, majd költői pályáját átszövi a nép és nemzet hősenek kalandjainak bemutatása. A *Toldi estjének* végjegyzetében a költő maga is számolt a szükségszerű összevetéssel: „Nem kerül ki gondomat, hogy a kritika jelen mű és az első *Toldi* közt egybehasonlítás fog tenni, kell tennie.” Arany tartott a fogadtatástól, a Toldi óriási sikere után nehéz volt annak folytatását a bírálók elé tárni. „Ugyanis, a körülmények nem azok többé, melyek befolyása alatt első *Toldim* született s napfényre került. Jelen mű lehetne éppoly kielégítő, anélkül hogy hasonló fogadtatásra tarthatnék számot.” (216.) Ebből arra következtethetünk, hogy Arany maga is elismeri, hogy a *Toldi* a korszellem szülötte, az az irodalmi közeg tette nagygyá, melybe érkezett és melynek fő műveként tették meg. Ugyanakkor a *Toldi* értelmezésére is visszahatnak a későbbi Toldi-történetek. A Toldi mérföldkő volt éppúgy Arany életében, mint a magyar epikus irodalmi hagyomány változásában is. Ebből adódóan szükségszerű újra és újra önmagában is vizsgálat alá vetnünk.³

Külső körülmények (A Toldi a kanonizáció útján)

A *Toldi* megítélését – mint Gerencsér Péter tanulmányában (Gerencsér, 2004.) részletesen bemutatja – egyfelől korának irodalmi elvárásai és a pályázat bírálóinak egyöntetű véleménye alakította, ezek együttese helyezte el a *Toldit* magyar irodalmi kánonban, és tette meg a szerzőjét a 19. századi magyar irodalom vezető alakjává. A 40-es évek nép-nemzeti írásai, Kölcsey, Toldy és Erdélyi elméletei mellett a költői gyakorlat is egyre erőteljesebben jelentkezik: számos kísérlet érkezik a magyar eposz megírásának felhívására. Gerencsér rámutat arra, hogy Erdélyi elméletével a nemzeti eposz hiányáról, megírásának lehetőségéről (Erdélyi, 1981.) már olyan előzetes elvárás-horizontot nyit meg, melyre az irodalom épít, építenie kell, a későbbi művek ráilleszthetők erre az elvárt sémára. „Az elméletek megformálta elvárás-horizont olyan nagy súllyal terhelte meg a *Toldit*, hogy az elmélet még a konkrét szöveg létrejötte előtt olvasni kezdte azt. A Kölcseyvel, majd Erdélyi Jánossal létrehozott paradigma azonban nemcsak megszabta, miként kell olvasni a *Toldit*, hanem egyúttal hatott Aranyra is, aki ennek alapján formálta ki felfogását. Így eleve adva volt a lehetőség, hogy ha a felállított normákat egy irodalmi szöveg beteljesíteni látszik, akkor azonnal kanonikus, s ezzel együtt klasszikus műnek kiáltják ki.” (Gerencsér, 2004.) A pályázat bírálóinak szava, majd a lapok bírálati aztán egyértelműen kijelölték a helyét a magyar irodalomban. A bírálóbizottság tagjai közül Gaal József a következő-

³ A mai napig tartanak a kutatások és új értelmezések születnek. A készülő kritikai kiadás is, mely *Toldit* és a *Toldi estjét* külön kötetben kívánja közzéadni, azt sugallja, hogy a további vizsgálódások szükségesek.

képpen szólt a műről: „Ezen költemény oly jeles mű, minővel irodalmunk maga nemében alig bir.” Még a kritikus Vörösmarty is elismerte, hogy „a beküldött munkák között kétségtelenül *Toldit* illeti az elsőség.” Az olvasóközönség az irodalmi lapok beszámolóiból értesült a korábban ismeretlen költőről: „Idvezeljük a’ feltűnt irodalmi csillagot, ’s felszólítjuk, hogy *arany* tollát ne hevertesse!”, A „valódi magyar költők sorában már is kitünő csillagként ragyog Arany János neve.” – olvashatjuk az *Életképek*, majd a *Pesti Divatlap* hasábjain. Emellett elhalkult az a néhány feddő szó Toldy tollából, aki a „helytelen, nem odaillő” kifejezések használata miatt róta meg Aranyt. (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. júl. 11.) Erdélyi évekkel később Arany *Kisebb költeményeinek* megjelenése alkalmával szól arról, hogy a *Toldinak* soha nem volt érdembeli bírálata, kezdetűl fogva csak dicsérték. „Toldit már nem bírálták, hanem csak dicsérték. Az ítéző félt benne megrovandót találni, előítéletből vagy gyöngédségből, mindegy; de az én hitem szerint, károsan, mert hogy előre kimondjam a következőt, Aranynál oly hibák maradtak fenn, minők nagyszabású írónál nem igen szokványosak.” (Erdélyi, 1886.)

Az eposzi hitel elmélete

Arany *Toldijának* egyik legfontosabb érdeme talán annak a sajátos költői alkotásmodornak az első megjelenése, mely a későbbiekben Arany költészetétől elválaszthatatlanná vált. A *Toldiban* bukkan fel először – még hozzá igen hangsúlyos szerepet kap – az a költői módszer, mely a „már meglévőre” támaszkodik, arra építve alkotja meg művét. Ez a „meglévő” a közös tudás, olyan mondai alap, mely az élő hagyomány részeként definiálható, ezáltal biztos fogódzót nyújt a költő hitelességéhez. „A költészet tehát eredendően *kollektív produktum*; az anyanyelv használata egyben költői aktivitás is. Ez azonban nem azt jelenti (ilyen felfogás is ismeretes a 19. században), hogy az egyes műveknek egyáltalán ne lett volna szerzőjük, hanem azt, hogy a költői alkotás nem a költő tevékenységével kezdődött, és nem is azzal ért véget. E „panpoëticus kor”-ban a költő abból az anyagból dolgozik, amit a nép dalaiban, mondáiban „fölkincselt”, s a nép a költői mű létrejötte után is jelen van az alkotásban – „azon ellenőrzés által”, „melyet a (...) e költemények *elfogadása, továbbadása* közben gyakorol”. (S. Varga, 2007.)

Az eposzi hitel kifejezés ugyan évekkel később fogalmazódik meg Aranyban és a terminus jelentése is csupán több későbbi írásán keresztül körvonalazódik. Arany 1854-ben Gyulainak ír levélben arról, amit gyakorlatban már jóval korábban tudatosan alkalmaz. „Nem tudom, benn van-e az *aesthetica* szótárában e terminus: ‚eposzi hitel’, de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventiom, phantásiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész...” (AJÖM XVI.) Az eposzi hitel elmélete egybevág Gyulai esztétikai nézeteivel,

így nem véletlen, hogy amint a levélváltásukban Arany kifejti, Gyulai már kritikájában alkalmazza is a terminust. Arany *Toldi estéjének* bírálatában a magyar ősi eposzunk hiányáról értekezvén, a nemzeti epikusunk után kutatva használja Arany megfogalmazását, ezzel tulajdonképpen megelőzi Arany elméleti kifejtését, és a kifejezés összefonódik Gyulai irodalmi programjával is, mely az eposz szükségességét hirdeti a modern regénnyel szemben. „A hagyományok, monda-kör, eposztörédékek hiányát nem pótolja semmi, még a lángelme sem. Az epikusnak anyag kell, melyből teremthessen, oly nép, melynek szent és megőrzött emlékeit újíthatja meg, *eposzi hitel*, mely a századok ködéből, sírok moháiból és kunyhók meséiből táplálkozik. Ezek nélkül az eposz mindig mondvacsinált virág, melynek se illata, se gyökere.” – olvashatjuk Gyulai megállapítását. (Gyulai, 1855.) Az eposzi hitel, Gyulai írása szerint, mintegy legitimálja a nagy nemzeti eposz létrejöttét, Aranyt a nemzet epikusának teszi meg, elsősorban a *Toldi* és a *Toldi estéje* emelte ebbe a pozícióba. Gyulai Arany recepciója a kor egyik meghatározó bírálatát volt. Ahogyan azonban Eisemann rámutatott, „Gyulainak az elbeszélő szövegekről vallott felfogását meghatározza az aggodalom a verses epika háttérbe szorulása miatt.” (Eisemann, 2007.) Ez vetül rá Arany-kritikájára is: „nagyepikájából elsősorban a „naiv eposz” rekonstruálási kísérletének tekintett alkotásokat emelte ki (a *Tolditól* a *Keveházáig*), valamint a Hunyadi-balladakört és a *Daliás idők*et.” (Eisemann, 2007.)

Arany néhány évvel később *Dózsa Dániel: Zandirhám* bírálatában (1858?) az eposzi hitel kifejezést tovább árnyalja. „Van ugyanis történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedí, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék: de a monda variánsai közt szabadon válogat.” (Arany, 2012.) Majd a Toldi középső részének nehézségeiről így szól: „Ilosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek motót a szakaszok fölibe, mint pap a textust, mintha mondanám: »higyetek, ne nekem, hanem az írásnak; mert meg van irva anno ez s ez, hogy »bika rugaszkodik etc.«.” Az eposzi hitelről szóló írásaiban megfogalmazza tehát azt a kettőséget – az írott médium és az élő szóbeli kultúra egyidejű jelenlétének szükségessége –, melynek hangsúlyeltolódása napjaink kutatásában is kulcskérdés. Aranynak műve megírásához egyszerre van szüksége arra a szóbeli hagyományra, melyet a nép teremt meg és él (szemben a műalkotás fogyatékosával), illetve a műalkotás textusára, mely éppen az írott médiumon keresztül legitimálja a költő hitelességét (szemben a szóbeliség megbízhatatlanságával), igaz írásaiban hol egyik, hol másik válik hangsúlyossá, de a kettő egységét tartja elengedhetetlenek egy műalkotás létrehozatalakor. Arany a Toldi-történet újraalkotásával meg-

őrzi annak népi hagyományát, úgy teremti újjá, hogy Ilosvai krónikája és a nép kollektív tudása mentén szerveződjön költői alkotássá. A nagyerejű Toldi Miklósról szóló történeteket Arany jól ismerte ifjúkorából, a szalontai közösség hagyományára bizton támaszkodott, Ilosvai krónikája pedig a textust kínálta a Toldihoz. Toldi Miklós históriájának és Arany Toldijának szövege közti viszony azonban jóval összetettebb. A 16. századi elbeszélés végig Arany költeménye mögött húzódik, olykor felsejlik mögüle és látható válik a köztük lévő kapcsolat, olykor azonban Arany sorai ráíródnak a „már meglévő textusra”, ezáltal Arany Toldiját Ilosvai históriájának parafrázisának, költői átíratának tekinthetjük. Az értelmezések során a mottók idézeteit általában nem tekintik Arany szövege szerves részének. Ilosvai sorainak (változatlan vagy némiképp megváltoztatott) beemelése olykor jelölt, de néhol szándékosan jelöletlen marad, és több helyen egybeolvad a két verselő szava. Hász-Fehér Katalin az „együttmondás”-ra a 4. énekből hoz példát: „4. ének, 2. vsz., 5–6. sorában: „Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádon’, / Nincs, hová lehajtsa fejét a világon”. Az első sort itt felváltva adja a modern szerző és a régi énekes. Ily módon a narrátor részese lesz a Tinódi idejében még elérhető szóbeli kultúrának (...)” (Hász-Fehér, 2012.) Ha Ilosvait hozzáolvassuk, kitűnik, hogy Arany nem pontosan idézi meg Ilosvai szavait: „Szerető szolgáját mert megölte vala, / Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala.” (Kiemelés tőlem – D. K.). Korábbi tanulmányomban több ilyen „pontatlanságra” hívtam fel a figyelmet, melyek azonban egy sajátos viszonyra utalnak a két mű között. „A „pontatlanságok” arra engednek következtetni, hogy Arany nem szövegű másolóként dolgozott Ilosvai szövegéből, hanem annak sokszor olvasott sorai a fülében csengtek műve megalkotásakor. Így toldotta be a szavakat, néha a hangzás elsődlegessége dominál, ami jelentésváltozáshoz vezet. (...) Olyan intertextuális viszony feltételezhető a 16. és a 19. századi szöveg között, mely a szóbeliség hagyományán alapul, ezzel az eposz eredeti funkciójához kapcsolódik. Ha Arany szövegében a beillesztett szavak nem is pontos idézetek, de mögöttük felsejlik az Ilosvai-mű, egyszerre halljuk Arany és Ilosvai szavait.” (Dezső, 2016.)

Eposzi hitel a gyakorlatban (Ilosvai és Vörösmarty)

Bár egy fogalom későbbi meghatározását nem szerencsés a korábbi műveken számon kérni, mégis szükségszerű a *Toldira* úgy tekintenünk, mint annak a költői alkotómódszer első példájára, melyet később Arany bírálataiban és elméleti fejtegetéseiben is kifejt, későbbi költészetének alapjává válik. A *Toldi* kapcsán textusként Ilosvai históriáját szokás említeni, holott érdemes volna a Toldi-történet hitelességét biztosító lejegyzett szövegeket tágabb kontextusban vizsgálni. Forrásként, illetve a Toldi-téma más feldolgozásai között ugyan említésre kerülnek Dugonics, Vörösmarty, Garay művei, azonban hangsúlyoznunk kell Hász-Fehér Katalin azon megállapítását, miszerint a „narrátor részese lesz a

Tinódi idejében még elérhető szóbeli kultúrának, másfelől azonban egy 16. század óta folyamatosan létező írásos szöveghagyománynak is, melybe beletartoznak mindazok, akik Ilosvaiból merítve foglalkoztak a témával (Dugonics András, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely stb.)” (Hász-Fehér, 2012.) Ezek közül Vörösmarty műveinek hatására hívnám fel most a figyelmet. A Toldi-versek, így a *Toldy Csepelben* (1822) és *Toldi* (1829) Arany *Toldijához* kapcsolódik, míg az *Ősz bajnok* (1834) a *Toldi estéjében* tűnik elénk. Vörösmarty is Ilosvai históriáját dolgozta fel, az azonban vitatott, hogy Arany épített-e Vörösmarty *Toldijára* saját *Toldijának* írásakor. Az *Ősz bajnok* Aranyra gyakorolt hatása egyértelműen kimutatható. Mindez sokak számára ismeretes, arról azonban kevesen tudnak, hogy Arany Vörösmarty eposzát, a *Zalán futását* is megidézi *Toldijában*. Ennek jelentősége abban rejlik, hogy Arany a Toldiban éppúgy épít a klasszikus görög eposzi hagyományra (főként Homéroszra), mint a *Zalán futására*, ezáltal elődként tekint Vörösmarty eposzára. Erdélyi, aki a nemzeti eposz írására ösztönöz írásában, a *Zalán futását* nem ismeri el nemzeti eposznak, ugyanakkor egy lehetséges nemzeti eposz megteremtésének előzményeként tekint rá. Ehhez az elképzeléshez csatlakozik Arany is, és ez költői gyakorlatában is megjelenik.

Érdeemes közelebbről megvizsgálni ennek tükrében az előhangot és a záró két strófát, mely a művet eleve egyszerre egy eposzi és mesei környezetben helyezi el. Ez a kettősség különben végig érezhető a *Toldiban*. Az előhang és utóhang keretet ad a műnek, egy külső elbeszélő hang szövegét halljuk, aki időben elhelyezi, bevezeti, majd továbbgondolja hőse sorsát. A külső elbeszélő keret formai megoldása egyszerre idézi meg Ilosvai históriáját⁴, illetve eposzi sajátosságokat hordozhat. Bittenbinder Miklós a múlt század elején felvetette, hogy a *Toldi* előhangja nem kizárólagosan Ilosvai hatása lehet Aranynál, hanem Vörösmarty *Zalán futásának* kezdetére is emlékeztetheti olvasót. Szörényi is felfigyel az egyezésre, bár hangsúlyosabbnak véli a különbséget: „a segélykérést például olyan vizionárius előhang helyettesíti, amely világosan utal a romantikus előd, Vörösmartyt megoldására a *Zalán futásában*. Csakhogy a *Zalán történetfilozófiai pesszimizmusát* ezúttal naiv múltidézés leplezi melán, hiszen az a hit, amellyel Arany az egyszer már elvetett eposzműfajhoz nyúl, a nép nemzeté emelkedésének hite nem teszi lehetővé, hogy a jelent egyértelműen korcsnak bélyegezze.” (Szörényi, 1989.) Voinovich egyenesen szembeáll Bittenbinder feltételezésével: „Bittenbinder Miklós *Zalán futása* bevezetését nézi példájának,

⁴ Arany Ilosvainak egy olyan kiadásából dolgozott, melyben a mű zárásaként egy toldalék olvasható. Az 1767-es kiadás zárása a legtöbb kiadásból hiányzott, Arany azonban sokat beemelt saját művébe ebből a toldalékból. A versszerző itt az olvasó kétségeit igyekszik eloszlatni a mű hiteltelensége felől. A hitelességet itt nem epikai, hanem tárgyi bizonyítékokkal igyekszik megteremteni, olvasóit arra kéri, nézzék meg Buda Bécsi kapuját, ahol megtalálják az erős vitéz legfőbb fegyvereit.

pedig amennyire elégiai érzésből fakad ez, annyira szemléltető képzeletből az Aranyé” (Voinovich, 1929.) Bittenbinder állítását továbbgondolva a következő idézetben kiemeltem azokat a szavakat, melyek mentén szerveződik a *Toldi* előhangja is:

„Megjön az **éj**, szomorún feketednek az ormok, az élet
Elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája; de engem
Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja. Derengő
Lelkem előtt **lobogós** kopják és kardok acéli
Szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék.
Látom, elől kacagányos apák, s heves ifju leventék
Száguldó lovakon mint törnek halni, vagy ölni,
Zászlódat **látom**, Bulcsú, s szemem árja megindul.
Óh hát halljátok, ti hazának gyermeki! szómat,
Későn hangzik már; de magában hordja halálos
Harcok fergetegét, s hú a haladékony időhöz.” (Zalán futása)

A narrátor a *Toldi* elbeszélőjéhez hasonlóan vezeti be az elbeszélni kívánt történetet: a hallgatókhoz szól, akik szemei előtt és füleik hallatára ugyanúgy megelevenedik a hős/hősök, és az ő erejük/bátorságuk/hősiességük. Ez a révület okozta kép/képsor lesz az, mely megidézi a múltat, a narrátor a látomáson keresztül a múltból szól hallgatóihoz. A *Toldi* elbeszélője is több médiumon keresztül kerül kapcsolatba a múlttal: „Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem / Majd kilencz tiz emberöltő régiségben.”, „Rémlik, mintha *látánám* természetes növést”, „*Hallánám* döbörgő hangjait szavának,” (kiem. tőlem: D. K.) Az elbeszélő halvány látomásától indulva az előhang végére megelevenedik előttünk *Toldi* alakja: látjuk hatalmas természetét, halljuk erős férfias hangját, és csodáljuk emberfeletti erejét. „Ezután kezdődik maga a mű, amelynek lapjain *Toldi* megelevenedik hajdani környezetével együtt. Az előhang narrátorának még csak rémlik, mintha látná az egykori hős roppant alakját, ám az első énekben már úgy láthatjuk Miklóst, ahogy a körülötte élők látják („Egy, csak egy legény van talpon a vidéken, / Meddig a szem ellát pusztá földön, égen”), mert közben az előhang visszarévedő szertartása nyomán maga a költészet (mintegy) feltámasztotta.” (Dávidházi, 2011.) Dávidházi Péter rámutatott arra, hogy a *Toldi* előhangjában Arany alapmetaforáját ismerhetjük fel, melyet más epikai művei mellett költeményeiben is felfedezhetünk. A feltámadás motívuma Aranynál összefonódik a költői alkotás folyamatával. Az eposzi hitel elve nélkül e párhuzam nem érvényesülhetne. Arany a nép kollektív emlékezetében élő tudásra, illetve annak textusára építve támasztja fel a múltat, a költeménye újraalkotja a már meglévő tudásunkat. A *Toldi*hoz hasonló bevezetést ír Arany a Csaba-trilógiához is, melynek kezdősorai mintegy ráíródnak a *Toldi* előhangjára:

„Néztem a sötétbe, sötét éjszakába,
 Régi elhúnyt idők homályos titkába;
 S amint belenéztem, hosszasan, merevül:
 A ködök országa im megelevenül:
 És előttem járnak a hajdani képek,
 Mint egykor, oly élők, mint egykor, oly épek:” (Csaba-trilógia)

Ezek után Ilosvai históriájában az elbeszélő dalszerző illendő megemlékezését kevésbé érezzük a Toldi előképének. Bittenbinder úgy véli: „Arany tehát ez elő hangban ép úgy siratja és dicsőíti a multat, a mint ezt az epikusok Széchenyi István műveinek hatása előtt tették. Pedig azóta nagyot fordult a világ, a fel-fogás, az irodalom sora. Toldit is ez új iránynak műzsája ihlette, de az előhang írásakor a régi jelent meg.” (Bittenbinder, 1912.) Az előhang és a mű feszültsége és távolsága ebben a formában véleményem szerint nemhogy nem érzékelhető, de az előhangban megjelenő kifejezések, sorok tökéletességében benne rejlik az egész mű hivatkozásrendszere, az eposzi hitel minden lényeges momentumuma. A Toldi előhangjának mottója, vagyis a mű első szavai rögtön Ilosvai szövegének kezdő sorait idézik, így a két mű együtt indul el. Ezt Aranynál a látomás megjelenése követi, ennek részeként az elbeszélő idejére is következtethetünk. Majd Toldi alakja tárul elénk, nem csak látjuk, de halljuk is: termetes növése, pusztító ereje, dübörgő hangja mind emberfeletti tulajdonság, Ilosvainál a testi erő Isten áldásaként jelenik meg.

„Az erősség sem utolsó áldomása, /
 Kivel Toldi Miklóst régen ő megáldotta.”

Ilosvai záró soraiban azzal hitelesti művét, hogy olvasóinak kézzelfogható bizonyítékot kínál; Toldi fegyvereit, melyek tükrözik páratlan erejét a budai Bécsi kapuján találják. „Nézd meg jól Budának a' Bétsi kapuját, / Meg-látod ott ennek súlyos buzogányát, / Mellette függeni szemlélheted paisát, / Parittyából hajigált húsz font kő darabját, / Diadalmas vitézi helyes kopjáját, / És a' kit tsizmáján viselt sarkantyúját.” Míg Ilosvai közönsége megtekinthette Toldi rettenetes pajzsát, addig Arany olvasóinak képzeletüket kell segítségül hívniuk. Arany művének hitelességét az adja, hogy ráíródott arra a hagyományra, melyet Ilosvai megénekelte.

A *Toldi* előhangjának és utószavának soraiból azonban nem csak Ilosvai szavait olvashatjuk ki, hanem a néphagyományban élő hős emléke is megidéződik. A népmesék, mint Arany számára a nép hangjának közvetítője (ld. *Naiv eposzunk*) jellegzetes fordulatai félreérthetetlenül íródtak be e sorokba, ezáltal kijelölve az egész művet meghatározó eposzi hitel forrásait. Népmesei kifejezés a hetedhét országon: „Nem terem ma párja *hetedhét országon*;” (kiem tőlem: D.

K.), de ahogyan Moór⁵ rámutatott Toldi emberfeletti testi adottságai és csodás ereje több népmesénk hősével is párhuzamot mutat. (Moór, 1914.) Az előhangban felbukkanó számok is mesei értelemmel bírnak: „*Hárman* sem birnátok sulyos buzogányát,” illetve ide sorolható az is, hogy Arany a *Toldi* első kéziratában először azt írja: „*Keresztül hét* emberöltő régiségen.” A „*Keresztül hét*” szavakat áthúzza és a sor fölé írja javítását, a ma is ismert: „Tul kilencz, tíz” időmeghatározást. A hetes szám szintén a népmeséket idézi, a történet időjelölésében különösen nagy szerepe lehet ennek a változtatásnak. Választ adhat arra a kérdésre, hogy Arany Toldija valóban a mesék végtelenségében, időtlenségében játszódik (ld erről: Voinovich, 1929.), vagy éppenséggel pontosan kijelöli annak idejét, méghozzá a kilencz-tíz emberöltő távolság pontosan Ilosvai szövegének idejét adná, belehelyezve ezzel Toldi történetét a 16. századi elbeszélés idejébe. (ld. erről: Dezső, 2016.)

A fentebbi gondolatöredékek egyfelől arra szerették volna ráirányítani az olvasó figyelmét, hogy a Toldi kultusza mögött mennyire összetett problémák húzódnak, hiszen ez a kultusz az oktatásban betöltött pozíciója miatt a mai napig igen erős. Másrésztől igyekeztem néhány olyan észrevételt bemutatni, melyek mind szorosan kapcsolódnak Arany költői alkotásmódjának fő elvéhez, az epopezi hitel megteremtéséhez.

Felhasznált irodalom:

- Arany János, *Dózsa Dániel: Zandirhám* = Arany János, *Tanulmányok és kritikák II.*, szerk. S. Varga Pál, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 344–349.
- Arany János *Összes művei, Levelezés 1.*, Keresztury Dezső (szerk.), XV, *Arany János levelezése (1828–1851)*. Sáfrán Györgyi–Bisztray Gyula–Sándor István (s. a. r.), Budapest: Akadémiai, 1975.
- Arany János *Összes művei, Levelezés 2.*, Keresztury Dezső (szerk.), XVI, *Arany János levelezése (1852–1856)*. Sáfrán Györgyi–Bisztray Gyula–Sándor István (s. a. r.), Budapest: Akadémiai, 1982.
- Bittenbinder Miklós, *Toldi előhangja*, 129–130. ItK, 1912. (22/2)
- Dávidházi Péter, *Harmadnap, Arany János és a feltámadás költészete*, Holmi, 2011./06. 708–718.
- Dezső Kinga, „Majd kilencz tíz emberöltő régiségben”, *Az elbeszélő ideje Arany Toldijában*, ItK, 2016, 120. sz, 555–566.

⁵ Két mesetípust emelt ki, melyek kapcsolatban állhatnak a Toldival. Az egyik Erős Jankó meseváltozatai, a másik típus a férfi Hamupipőke ábrázolása, „*Arany hajdú*” címen ismert meseváltozatai.

- Eisemann György, *Népiesség és klasszicitás = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 407–417.
- Erdélyi János, *Filozófiai és esztétikai írások*, T. Erdélyi Ilona (s. a. r.), Budapest: Akadémiai, 1981.
- Erdélyi János, *Pályák és pálmák*, Franklin-Társulat, 1886.
- Gerencsér Péter, „... nehéz aranyhím terheli ruháját” (A *Toldi* kanonizációja 1856-ig), *ItK*, 2004, 348–376.
- Gyulai Pál, Szépirodalmi Szemle (1855) = Gyulai Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 69–240.
- Hász-Fehér Katalin, *Szövegihletek Arany költeményeiben = Médiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk.: Pusztai Bertalan, Szeged, 2012, 156–178.
- Milbacher Róbert, „e mostani Arany-láz”. *Az Arany-kultusz kezdeteiről* = Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama, Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ráció, Budapest, 2009.
- Moór Elemér, *A Toldi-monda és német kapcsolatai*, Budapest, 1914.
- S. Varga Pál, „Népies-nemzeti”, „nemzeti klasszicizmus” – *a nemzeti irodalom hagyományközösségi szemlélete = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 445–461.
- S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi kiadó, 2005.
- Szörényi László, *Epika és líra Arany életművében* = Szörényi László, „*Multadal valamit kezdeni*”, *Tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1989.
- Voinovich Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1929.